

Balassi Bálint Campianus-a

A Tíz Okok felfedezése. „Mint a Fűves Kertecskét, ezt a művet is szinte elhallgatta az irodalomtörténet — írja Eckhardt Sándor 1942-ben — Pedig prózatörténet értékéről nem is szólva, érdekes tanulságokat nyújt — bár sokszor csak közvetve — Balassi szellemi fejlődésének utolsó szakaszáról.”¹ Erdélyi Pál illesztette be először Balassi műveinek sorába, de bővebb értelmezését nem adta.² Az érdeklődés hiányához nyilván hozzájárult, hogy a mű egyetlen példányban volt meg Budapesten,³ 1955 óta teljes szövegében hozzáférhető,⁴ de azóta sem történt meg alaposabb vizsgálata, szerzője kilétének tisztázása, a szerző és a mű helyének megállapítása az angol történelemben és a könyv Balassihoz való kerülésének kinyomozása. Pedig Eckhardt nyomtatékosan fölhevítette a figyelmet a mű lefordításának fordulópont-jellegére Balassi életében: „Campion könyve jellegzetes hitvédő vitairat, ahol nincs szó a belső vallásosság kérdéséről, . . . hanem csupán arról, mint tanúskodnak a szentírás, a zsinatok, az anyaszentegyház ősisége, az egyházatyák és a történelem a római egyház igazáról. Az írás hangja kiméletlenül éles az újítás apostolaival szemben . . . Balassi tehát így került bele élete utolsó éveiben a vallásharc ostromló sáncaiba. A reformáció virágkorát jelentő Fűves Kertecskével kezdő és a tridentini zsinattal megindított ellenreformáció szellemében fogant Tíz Okok-kal zárja írói pályáját.”⁵

Erre is áll azonban, amit első prózai fordításáról állapított meg Eckhardt: „A magyar próza történetében is jelentős művel van dolgunk . . . A prédikátorok könyvei között egy zseniális nyelvtelenséggel megáldott világi ember műve.”⁶

Klaniczay Tibor találgatja Balassi választásának titkát: „Végső irodalmi hagyatéka nem pástordráma, nem is szerelmes verseit magában foglaló maga kezével írt könyv, hanem a bűnbánó zsoltár és a félbemaradt Campianus-fordítás. Megtört és megtért bűnös? Sztóikus bölcs? Krisztus hadnagya? vagy az ellenreformáció hírnöke?”⁷

Az új magyar irodalomtörténet már kereken megállapítja:⁸ „Campion könyve az ellenreformáció egyik harcos, hitvédő írása”, hogy „a protestáns tévelygő jóvátételének szándéka, vagy tudós ambíció vezette-e a már katolikus és tudományos foglalatosságban mélyedő Balassit a könyv fordításakor — nem tudjuk.” A továbbiakban ezt sejteti: „A jezsuita szerző polemikus, harcias írásmodora bizonyára tetszett a belsejében istenével perlekedő, szerelmével vitatkozó s a valóságot dicsőítő költőnek. A vallásos-értekező mű fordítását is átszövik saját végvári élményeinek stílisis reminiscenciái . . . A fordítás a maga egészében érett renaissance próza, az irodalom efajta ágában is a költő fölényes íráskészségét bizonyítva.”⁹

A magyar anglistika csak általánosságban foglalkozott eddig a szerzővel és művével: „Szentéletű, őszinte és bátor ember — írja róla Berg Pál —, akinek a protestáns történetírók is helyet adnak a nagy erzsébetkoriak pantheonjában.” A magyar irodalomban elfoglalt helyét azonban nagyon is lekicsinyli: „Az írók persze itt is ugyanolyan ismeretlenek az irodalomtörténet előtt, mint a német munkáknál. Shakespeare vagy Milton nevét hiába keressük, helyettük Edmund Campion, James I, William Perkins, William Ames, Lewis Bayly, William Cowper,

¹ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint. Bp. 1942. 204. Az utolsó hitvallás c. fejezet, 203–207. Ismertetésem róla: Erdélyi Helikon 1942. 240–241.

² ERDÉLYI PÁL: Balassi Bálint. Bp. 1899. 221–222.

³ Az OSZK-példány száma: RMK I. köt. 405. (Horvát István könyvtárából.)

⁴ Balassi Bálint Összes Művei (ezenül BBÖM). Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. [II. köt. Prózai művek. Bp. 1955. A Tíz Okok szövege: 69–117.

⁵ ECKHARDT S.: i. m. 204. és 207.

⁶ ECKHARDT S.: A Fűves Kertecske. ItK 1954. 385.

⁷ Balassi Bálint Összes Verseit és Szép Magyar Komédiája. Sajtó alá rendezte ECKHARDT SÁNDOR. Utószó: KLANICZAY TIBOR, Bp. 1961. 239.

⁸ A Magyar Irodalom Története. Bp. 1963. I. köt. 478–479.

⁹ Uo.

Alexander Grosse, Arthur Hildersam, Daniel Dyke nevével kell megbarátkoznunk. A katolikusok számára Anglia jóval idegenebb marad" — írja.¹⁰

Ki volt Campianus? A kritikai Balassi-kiadás mindössze ennyit tud róla: „A szerző Campion Edmund oxfordi (?) születésű (1539) anglikán vallásból katolizált pap és jezsuita. Prágában és Bécsben (?) volt a retorika tanára 1580-ig. Bécsben BB. is találkozhatott vele (?). Róma ebben az évben aztán Angliába küldi térítő munkára, de 1580 decemberében elfogták és politikai váddal is illetve 1581-ben kincspadra vonták és kivégezték. 1886-ban avatták boldoggá”. (Tévedések aláhúзва, megkérdőjelezve.)

Edmundus Campianus, vagy eredeti angol nevén *Edmund Campion* 1539-től 1581-ig élt.¹¹ Egy londoni könyvkereskedő fia, tanulmányait a St. Paul's Schoolban Londonban kezdte. 13 éves korában ő üdvözölte Stuart Máriát Londonba érkezésekor. Az egyetemet Oxfordban a Christ's Hospitalban és a Saint John's College-ban végezte. 1564-ben Edward Cheyney gloucesteri püspök rábeszélésére katolikus hitelvei ellenére a legelső anglikán egyházi fokozatot vette föl. Amikor Erzsébet királyt Oxfordba látogatót, csodálatát fejezte ki a fiatalember ékes-szólása fölött. 1569-ben Írországra távozott, hogy részt vegyen a dublini egyetem újjászervezésében. Rendőri megfigyelés alá került, erre elhatározta, hogy a kontinensre menekül. A pápa és II. Fülöp védnöksége alatt alapított douai-i jezsuita szemináriumba kérte fölvetését. 1571-ben innen gyalog Rómába zárandokolt. Itt Morus Tamás unokaöccsével volt együtt. 1573-ban mint jezsuita noviciust Prágába küldték, rövid bécsi és brünni tartózkodás beiktatásával. 1574 és 1580 között egyfolytában Prágában élt. Itt 1578-ban szentelte pappá Prága érseke. A retorika és a filozófia professzora volt a Klementinumban, latin hitszónok, aki főképp gyászbeszédekkel feltette föl a városi lakosság érdeklődését. Mint gyóntatóhoz tömegek járultak hozzá, és arra is időt szakított, hogy a börtönöket és kórházakat fölkeresse.¹² Ünnepeles alkalmakra bibliai tárgyú tragédiákat írt, ezek közül híre emelkedett az *Abrahám* és a *Saul*. Az utóbbit, hat óra hosszú tartó színjátékát, Prága városa nagy költséggel mutatta be IX. Károly özvegye, Erzsébet királyné előtt, másnap pedig II. Rudolf kívánságára megismételték.¹³

Sir Philip Sidney Prágában Campionná. Prága mint a jezsuiták tevékenységének fontos központja kulcspozíciót jelentett a vallásilag erősen protestáns hitű szláv országban. II. Miksa alatt a katolikus és a huszita vallás mellett a lutheránus is kezdett megtúrt felekezett lenni. II. Rudolf uralomra jutásával azonban rövid hónapokon belül a katolizálásnak bő tere nyílt. Az angol politika, amely a Habsburg–spanyol túlsúlytól félve éber szemmel figyelte a kontinens hatalmi csoportosulásának változásait, az egyik legkiválóbb közéleti személyiséget küldte Prágába. Sir Philip Sidney volt ez, II. Fülöp keresztfia, Veronese modellje, Erzsébet királynő diplomatája Don Juanhoz, Orániai Vilmoshoz és II. Rudolf császárhoz, kitűnő lírikus, „az angol Balassi”, a Robisonig a legolvasottabb angol regény szerzője, Giordano Bruno és sok más neves humanista pártfogója, a magyar költészetnek a világirodalomban első jelentős méltatója; 1573 óta szoros kapcsolatban állt osztrák, magyar, morva és lengyel humanistákkal, sőt a Habsburg-uralkodók családi körével is.¹⁴ Sidney 1577 áprilisában nyomatanakos figyelmzettette II. Rudolfot az angol kormány érdeklődésére és rokonszenvére Közép-Európa protestánsai iránt. Háromhetes prágai tartózkodása alatt talált időt, hogy a Habsburgbirodalom új fővárosának nagyhírű angol hitszónokával szót váltson. Mindketten Oxfordban végeztek, ott jóbarátságban voltak, Campion a fiatal nagykövet ajánlák, Írország kormányzójának, Sir Henry Sidney-nek pártfogoltja volt, az ő megbízásából fogott bele *Írország története* c. munkájába, amelyet 1571-ben írt. Sidney Rudolfal együtt megjelent a prágai székesegyházban Campion egyik szónoklatán.¹⁵

Sidney annak ellenére, hogy félt az utána küldött kémektől, mégis több hosszú, titkos megbeszélést folytatott hajdani oxfordi diáktársával. Ígéretet tett Campionnak, hogy sose fog részt venni az angol katolikusok üldözésében. (Campion halálos ítélete alkalmából Sidney éppen az udvar kegyein kívül élt s így esetleges közbenjárása reménytelen lett volna.) Campion pár hónappal később tótorának így írja le találkozásait: „Rudolf császár, egy okos, derék és jószívű fiatalember, az egyház hűséges fia, magára vonta a csehek és németek figyelmét, ha

¹⁰ BERG PÁL: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban. Debrecen 1944. 45, 54–55.

¹¹ Dictionary of National Biography. London 1908. III. köt. 851–854. — Világirodalmi Lexikon. Bp. 1926. I. köt. 408.

¹² WAUGH, EVELYN: Edmund Campion. 4. kiadás, London 1957.

¹³ WILSON, MONA: Sir Philip Sidney. London 1931. 37.

¹⁴ WALLACE, MALCOLM WILLIAM: The life of Sir Philip Sidney. Cambridge 1915. 177–179, 262–263. — WILSON, MONA: I. m. 84–85. — BUXTON, JOHN: Sir Philip Sidney and the English Renaissance. 3. kiadás, London 1966. 85. — FÉST SÁNDOR: Mit tud a Shakespeare-korabeli angol irodalom Magyarországról? Magyar Shakespeare Tár 1913. 169–172. — Sidney magyar vonatkozású szövege fordításomban: Világirodalmi Antológia II. köt. Bp. é. n. 458–459.

¹⁵ WELLES, RENÉ: Bohemia in early English Literature. The Slavonic and East European Review, American Series, II. 1942–1943. 125–126. — POLIŠENSKY, JOSEF: Anglie a Bílá Hora. The Bohemian War and British policy 1618–1620. Praha 1949. 41–42. — Uő: Anglia a Čechy v době Shakesperově. England and Bohemia in the Age of Shakespeare. Philologica Pragensia 1964. 365–375.

sokáig él, nagy dolgokat remélhetünk. Az anyakirályné, Miksa özvegye, Spanyol Fülöp nővére Prágában éledgel. Pár hónappal ezelőtt Philip Sidney nagykövetként jött Angliából Prágába, óriási pompát fejtve ki. Sok beszélgetése volt velem, — remélem, nem hiába, mert a jelek szerint rokonszenvezik velünk. Kegyeibe ajánlom őt, mert minden jó ember imádságát kérte és ugyanakkor kezembe adott egy rakás alamizsnát, hogy osszam szét a szegények között az ő nevében, amit meg is tettem . . . Ha ez a fiatal ember, akit honfitársai olyan csodálatraemlélt módon szeretnek és bámulnak, esetleg megtér, meg fogja lepni atyját, Írország nemeslelkű kormányzóját, sőt Cecit is . . . Tartsa ezt titokban.” Sidney a spanyol király, a pápa és a Habsburgok ellen szervezendő protestáns liga szószólója volt, a hugenották bizalmasa, maga is fordított egy fontos francia protestáns teológiai munkát; rokonszenve inkább Campion szellemi tehetségének, nem pedig a jezsuita ellenreformációnak szólt.¹⁶

Angliai misszióban. A jezsuita rend főnöke 1580-ban Campiont Robert Parsons rendfőnökkel együtt angliai misszióra jelölte ki. Prágából Bécsen át sietve mentek Rómába, hogy az instrukciókat átvegyék. VIII. Kelemen pápa maga látta el őket utasításokkal. Onnan tizenhatan gyalog zarándokúton indultak Angliába. Útközben tisztelegtek Néri Szent Fülöp-nél és Borromei Szent Károlynál, sőt Parsons Campionnal mint inasával Genfben beállított Bézához. A nagy reformátor csak akkor eszmélt rá, kifélékkel vitakozik, amikor Campion inasruhájában nem tudta magába fojtani képzettségét és ékesszólását. 1580. június 18-án értek Doverbe. Akkor már vagy száz frissen képzett jezsuita tevékenykedett a szigetországban. Parsons és Campion hozták a pápa legfrissebb rendelkezéseit. Ezeket a southwarki zsinaton közölték a misszionáriusokkal. XIII. Gergely nyíltan hirdette az Erzsébet megdöntésére szükséges keresztshadjáratot és az anglikán istentiszteleten megjelenő titkos katolikusoknak kiközösítés terhe alatt tiltotta meg a részvételt. Campion angol gentlemanként öltözve szolgáló kíséretében járt be négy megyét. Hatására hónapokon belül kétszáz község tért vissza a katolikus vallásra. A birtokukból kiforgatott köznemesek és a megrettent polgárok tömegesen tódultak az általa tartott gyónásokra, misékre és szentbeszédre, bár többnyire csak pár órát tartózkodott egy-egy helységben.¹⁷

A Decem Rationes keletkezése. A jezsuita misszionárk térítő tevékenysége mellett az is feladata volt, hogy írásban is kifejtse az új hit elleni érveit. A katolikus intellektuelek börtönébe, a Marshalsea-be is eljutott Campion hittérítő tevékenységének híre. Thomas Pound, egy gazdag és befolyásos család sarja, hatodik éve volt már fogoly, de mégis sikerült kijutnia. Rábeszélte Campiont, foglalja írásba hazatérésük célját. Campion Ófelsége titkos tanácsához intézett fiktív levélben, egy röpiratban foglalta össze nézeteit. Az írásnak bombasikere volt. Az előkelő foglyok révén hamarosan London anglikán püspökének kezébe került. A fogház lakói a börtönlelkészeket a szövegéből merített érvekkel rohanták le, akik a vitaforummá alakuló megváltozott börtöni légréteggel azonnal jelentették. A Pound révén készített másolatok rohamosan terjedtek az országban. Parsons további írott propagandába akart fogni saját fogalmazványával, ennek azonban semmiféle hatása nem volt. Ezzel ellentétben Campion rövid röpirata két oxfordi egyházi tekintély, Charke és Hammer, a Christ's Church teológusai részéről a Pázmányt támadó reformátorok stílusához hasonló választ kapott. Ebben hat pontban válaszoltak a jezsuita érvelésre, többek között a római egyházat az Antikrisztus egyházának írva le és hálát adva, hogy Angliában az egyház és az állam egy test.

Éjjel-nappal folyó szakadatlan vándorlása és térítő tevékenysége közben Campionnak volt ideje egy részletesebb könyv kidolgozására. Eredeti címe ez volt: *De Haeresi Desperata*, Az eretnekség reménytelenségéről. Eredetileg az anglikán teológusoknak adott válasz, az illegális nyomdában új és végleges címe már: *Decem Rationes*: „Az a tíz érv, amit Edmund Campion az igaz hit tudatában támadóinak vita céljából bizalommal elébe tár, hogy egyetemeink hírességei megvitassák.” A tíz pont a következő: 1. Minden eretnek saját érdekében arra kényszerül, hogy megváltoztassa a Szentírást. A lutheránusok és kalvinisták ezt számtalan esetben megtették. 2. Más esetekben ragaszkodnak a szöveghez, de az illető fejezet világos jelentését eltorzítják. 3. A protestánsok azzal, hogy tagadják a látható egyház létét, csupa gyakorlati céllal tagadják bármilyen fajta egyház létezését. 4. A protestánsok azt állítják, hogy tisztelik az első négy általános zsinatot, pedig ezek számos hitelvét megtagadják. 5. és 6. A protestánsok kényszerítve vannak megtagadni a szentatyákat. 7. A katolikus egyház története összefüggő. A protestánsoknak nincs élő hagyományuk. 8. Zwingli, Luther és Kálvin művei számos súlyosan támadó állítást tartalmaznak. 9. A protestánsok kénytelenek érveléseikben számos üres trükköt alkalmazni. 10. A katolikus tanúságtétel sokfélesége és kiterjedése mélyreható.¹⁸

Ez az utolsó fejezet Erzsébet királynőhöz fordul a következő szavakkal: „Hallgass rám, Erzsébet, te leghatalmasabb királynő . . . Én mondom neked: egy és ugyanaz a mennyor-

¹⁶ SIMPSON, RICHARD: Edmund Campion, a biography. London 1869. 115—116, 178.

¹⁷ WAUGH, E.: i. m. 92—110.

¹⁸ Uo. 111—121.

szág nem adhat szállást Kálvinnak és a királyoknak, akiket főntebb felsoroltam. Azonosítsd magad ezekkel a fejedelmekkel és így tedd méltóvá magad őseidhez, méltóvá saját lelkedhez, szellemedhez, méltóvá nagy tudományodhoz, méltóvá a rólad szóló dicséretedhez, méltóvá a sorsodhoz. Ezek elérésére munkálkodom a te személyedért és fogok is dolgozni, bármi történik is velem, még ha ellenségeim oly gyakran jósolgatják is nekem az akasztófát, mintha én a te életednek lennék ellensége. Szent Kereszt, segíts meg. El fog jönni a nap, Erzsébet, amely tisztán be fogja bizonyítani, kik szerettek téged, a jezsuiták vagy Luther fattyai”.¹⁹

A *húszazer* szöveg álló kőnyerű öt év alatt *húsz* válaszkötetet provokált. A Vatikán államtitkára, Muret, aranykönyvnek deklarálta.

Pöre és kivégzése. Az illegális nyomdában sajtóhibákkal sebtében kinyomott művet nyomban szétoztották. Az egyik oxfordi templomban a padokra helyezve 400 példányt hagytak. Megvolt a nyom, a jezsuita propaganda írott bizonyítéka. Megindult a hajsza a szerző ellen, aki műve bevezetésében nem csinált titkot abból, hogy el van szánva a mártíromságra: „Megeszmélem, az mint lehete, magamat, megemlékezvén peremről és az időkről és hogy valamiképpen le ne ütnének lábomról, mindenekelőtte befelelnék és megértenék dolgomat, gyorsan írásba foglalám végzet tanácsomat, hogy miért jöttem volna, mit keresnek, kik ellen, mi hadat akarnék indítaniom.” (Balassi fordításában.) A kontinensen kiképzett fiatal jezsuiták sikerére való tekintettel az angol kormány megtiltotta az angol diákoknak a kontinensre való távozását, és a legsúlyosabb börtön- és pénzbüntetést szabta ki a katolikus misén résztvevőkre.

Az általánossá vált hajszában Campion Lyfordban egy apácázárdában talált rejtékhelyet, de itt is folytatta papi tevékenységét. Ez azonnal kiszivárgott. Elfogták és megbilincselve Londonba kísérték, nyakában egy táblán a következő felírással: „Campion, a hazaáruló jezsuita.” A Towerbe került, a könyvét kinyomtató négy nyomdászt is bebörtönözték. A spanyol követtel kapcsolatot tartó Parsons erre a hírre a kontinensre menekült, ahol a következő években a három legnagyobb angolelles hatalom: a pápa, II. Fülöp és a francia király tanácsadója lett angol ügyekben. Parsons évekkel később röpiratot adott ki Erzsébet megdöntéséről és a trónutódlásról.²⁰ A különbség kettőjük között, hogy Parsons Erzsébet uralmát meg akarta dönteni, Campion pedig meggyőzéssel akarta visszatéríteni a régi egyházba. Campionnak így a vértanuság maradt. Első kihallgatását maga Erzsébet vezette. A tanúk összegyűjtését és a vallatásokat a királynő bizalmasa, a mindenható Lord Burghley irányította. A Tíz Okok mellett a fő vád az volt, hogy 30 000 aranyat hozott volna magával egy írországi felkelés megszervezésére. Szeptemberben egy ízben a Westminster Hallban nyilvános vitát rendeztek vele az oxfordi és cambridge-i egyetem teológusai, de Campion érvelésével és ékesszólásával olyan sikert aratott, hogy végül is zárt tárgyaláson ítékeztek fölülte november közepén a Towerben.

A döntő hamistanú Anthony Mundy volt, a sokoldalú író, Shakespeare sokat vitatott Morus-dramájának társszerzője, aki a római angol kollégiumban két évig élt együtt jezsuita honfitársaival. Két könyvben leplezte le az angol jezsuiták és Campion kontinentális tevékenységét és angliai terveit. Azt állította, hogy Campion a douai-i semináriumban Erzsébet uralmának megdöntése esetére II. Fülöp angol királyságáról elmélkedett.²¹ A kihallgatás és a tárgyalás a konstruált perek minden jellegzetességét magán viselte. Campion védekezésében a Tíz Okok argumentumait használta bírásaival szemben, amikor pedig kihirdették halálos ítéletét, azt a Te Deummal fogadta. December 1-re volt kitűzve az ítélet végrehajtása Tyburnban, Morus Tamás kivégzése helyén, ahová London társadalmi elitje gyűlt össze erre az alkalomra. Utolsó megnyilatkozásaként Erzsébet királynőért mondott imádságot. Fölakasztották és négyfelé vágták.²²

Campion rehabilitációja az angol köztudatban. XIII. Leó pápa 1886-ban elrendelte Campion boldoggá avatását. Ünnepek december 1-én tartja az egyház.²³ Az újabb angol történetírás, az anglikán is, Justizmordnak minősíti kivégzését. Rowse, az Erzsébet-kor legnagyobb élő történésze, a királynőt igyekszik megmenteni azzal, hogy nagyon megindították a kivégzés körülményei. Idézi Campion egy kortársának róla szóló jellemzését: „Ritka pap volt, akinek egyenes a lelkiismerete, éles az ítélete és gazdag az ékesszólása.”²⁴ Chadwick, az angol reformáció mai történetírója, kereken megmondja: „Campion esetében téves volt a hivatalos Anglia ítélete.”²⁵ Black, az Erzsébet-kor oxfordi szakértője, így jellemzi: „A szellemi gladiátorok leg-

¹⁹ BBÖM II. köt. 115.

²⁰ Robert Parsons élt 1546–1610, WILSON, MONA: i. m. 218.

²¹ Mundy művel: Cambridge Bibliography of English Literature II. köt. 538.

²² WAUGH, E.: i. m. 130–166.

²³ Száz jezsuita arcél. Szerk. P. GYENIS ANDRÁS. Bp. 1491. II. köt.-ben: JABLONKAY GÉZA: Huszonegy angol jezsuita vértanú. 68–124. — GYENIS ANDRÁS: Jezuista ünnepek. Rákospalota 1940. 31. — MESZLÉNYI ANTAL: Az angol jezsuita vértanúk. Vigilia 1936. 96–98.

²⁴ ROWSE, A. L.: The England of Elizabeth, London 1964. 443. Richard Stanihurst-öt idézi.

²⁵ CHADWICK, OWEN: The Reformation. London 1964. 290, 315, 357, 361.

jobbja — sugárzó személyiség, akinek az életveszéllyel szemben való közömbössége hallatlan hírnevet szerzett követői között és magas rangot az Erzsébet-koriak galériájában. Az ő élet-szentsége, tündöklő őszintesége, írói retorikája és egész szolgálata volt az, amely a katolicizmust Angliában a heroizmus magaslatára emelte.²⁶ A ma legelterjedtebb angol kézikönyv, az Everyman's Encyclopedia véleménye: „A hazaárulás ellene emelt vádja a legvalószínűtlenebb bizonyítékokra épült.”²⁷ A legtekintélyesebb angol lexikon, az Encyclopaedia Britannica így dicseri: „Az összes jезuita misszionáriusok közül, akik a régi valláshoz ragaszkodtak, Campion a legkimagaslóbb.”²⁸

Hilaire Belloc, Chesterton mellett a modern angol katolikus megújulás vezető alakja, katolikus szellemű angol történetében ezt írja: „A misszionárius papokkal kapcsolatban a legnagyobb név Campioné. Tudós emberként nagy népszerűségnek örvendett, londoni polgár volt és jезuita lett; a jезuiták katonai szervezetükkel és fegyelmükkel a katolicizmus megőrzésének hősi erőfeszítésében ettől kezdve a gerincet jelentették.”²⁹ Graham Greene mellett a legnagyobbra tartott modern katolikus angol író, Evelyn Waugh, 1935-ben mint oxfordi kutató történész írta meg azóta számos kiadást megért, százezres példányszámban közkezen forgó modern életrajzát. „Campion hírneve egyedülálló forrósággal és fénnel éget; az ő igéi fejezték ki századokon át az önfeláldozásnak, a lelkesültségnek, az ártatlanságnak, a hajlíthatatlanságnak géniuszát.”³⁰

1934 óta kápolna áll Campion kivégzése helyén Tyburn-ben. Oxfordban, szeretett városában, 1935-ben külön kollégiumot emeltek tiszteletére, a Campion Hall-t.

Balassi elképzelt és valóságos angol kapcsolatai. Hogyan került Balassi kezébe az angol történelemben oly fontos szerephez jutott Campionnak ez a ragyogóan megírt, éles logikájú kézikönyve, az angol ellenreformáció valóságos kátéja? Balassi angol és skót kapcsolatairól, sőt nagybritanniai útjáról csaknem száz év óta számos téveszme és alaptalan feltételezés öröklődik.

Thaly Kálmán 1875-ben fölvetette azt a képtelen ötletet, hogy Balassi maga Angliában is járt és angolból is fordított verset. „1589 őszén úgy szállott” a danckai kikötőben hajóra, — hogy (az angol nyelvet, mint láttuk, már előbb bírta (!) átvitorlazzék a ködös Angliába. (!) Itt szerzette aztán az „Oceanum mellett” 1591-ben költ ama versét. Mindez ugyan csak combinatio de, hogy a főntebb kifejtettek után nem alaptalan, — ítélje meg maga az olvasó.” Ezt a föltesztét téves olvasatra alapította, „ex Angeriano” helyett „ex Anglicano”-t olvasva.³¹

Morvay Győző még 1925-ben is, angoloknak szánt szövegben, a következőket állítja: „A XVI. század legnagyobb lírikusa, Balassa Bálint még Skóciába (!) is eljutott a 80-as évek vége felé és VI. Jakab király is fogadta. (!) Másfelől Bécsben megismerkedett Thomas (!) Campionnal, amikor ez az osztrák fővárosban tartózkodott és Megfigyelések (!) című munkáját átültette magyarra.”³² (Felkiáltójelek tőlem)

Balassi zsolnárfordításainak kérdése sincs megnyugtatóan tisztázva. Az inkvizíció lisszaboni börtönébe vetett nagy skót reformátor, Buchanan zsolnárfordításait tartották, egyetlen utalás alapján, zsolnárpáfrázisai forrásának. Waldapfel József szerint a 27. és 51. zsolnári inkább Béza, a 84. pedig Kochanowski szövegére megy vissza.³³ Újabbban megint felmerül Buchanan neve négy zsolnárpáfrázisával kapcsolatban. Buchanan személyes ismerőse volt Zsámboki Jánosnak, latin zsolnárfordításai eléggé ismeretesek voltak nálunk, bár a svájci és lengyel protestáns fordítások hozzáférhetőbbek voltak. Buchanan Jephta tragédiájának Balassi-féle fordítása eddig még nem került elő, ezt szintén élete utolsó éveire tájolták be, bár ennek nincs kifejezetten felekezeti jellege. Legújabbban minden bizonyíték nélkül felmerült az az ötlet, hogy Balassi ezt históriás énekké írta volna át.

A kritikai kiadás Campion fordításának eredetére a következő megalapozatlan állítást kockáztatja meg: „Prágában és Bécsben volt (ti. Campion) a retorika tanára 1580-ig. Bécsben BB. is találkozhatott vele.”³⁴ Campion kétszer járt Bécsben, csak átutazóban, rendkívül rövid időre, mint tanár ott soha sem működött. 1574 augusztusában Rómából Prágába menet járt ott először, 1581 tavaszán Prágából Rómán keresztül Angliába menet másodszer. Balassi mindkét időpontban távol volt Bécsből. Eckhardt Sándor másik feltételezése: „Talan éppen a braunsbergi vagy a turóci zsolnárfordításai jезuiták adták kezébe a könyvet és bízták meg a for-

²⁶ BLACK, J. B.: The reign of Elizabeth 1558—1603. Oxford 1959. 179—183.

²⁷ Everyman's Encyclopedia 3. kiadás, 1949—50. III. köt. 170., 4. kiadás 1958. II. köt. 791.

²⁸ Encyclopaedia Britannica 1947. 4. köt. 685.

²⁹ BELLOC, HILAIRE: A short history of England. London 1939. 325—326.

³⁰ WAUGH, E.: i. m. 167.

³¹ THALY KÁLMÁN: Balassa Bálint más újon fölfedezett versei. Száz. 1875. 12—13, 23.

³² MORVAY, GYŐZŐ: The influence of the English Literature in Hungary. Külügyi Szemle 1925. 64.

³³ WALDAPFEL JÓZSEF: Adalékok Balassi istenes verseinek mintáihoz. ItK 1927. 78—83. — BERG,

PAUL: George Buchanan and his influence in Hungary. Yolland Emlékkönyv — Ang. Fil. Tan. V—VI. Bp. 1944. 112. — CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Bp. 1967. 45—52.

³⁴ BBÖM II. köt. 119.

dítással.”³⁵ Eckhardt Szepsi Csombor Márton *Europica Varietas*-ának új kiadása alkalmából az 1616-ban leírt állapotokat vetíti vissza Balassi 1590-i látogatása idejére. Ebből a Danzig melletti városból a költő egyetlen levelet írt, Rimay Jánosnak: „Kegyelmednek az új esztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékeztetére küldtem két könyvet is... Igazán írhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás-olvasásból efféle politikai tiszteknek módjában annyit én nem okoskodtam, mint az egymással ellenkező két auktornak írásából.”

Perjés Géza vetette fel azt az ötletet, hogy Balassinak azért támadhatott kedve a jezsuita káté fordításához, mert ilyen katonai kézikönyvek műfajához hozzá volt szokva végvári vítéz korából; pl. ő is használta Schwendi Lázár legtöbbet forgatott instrukcióját.³⁶

Campion könyve sokkal egyszerűbben, rövid úton jutott Balassihoz.

Wright, *Pázmány és Dobokay bécsi professzora*. Eddig figyelmen kívül hagyták a nagy bécsi jezsuita professor, William Wright közvetítő szerepét. Wright Pázmánynak is, Dobokaynak is tanára volt a bécsi egyetem teológiai fakultásán. Wright 1563-tól 1639-ig élt. Yorkban született és 12 éves koráig ott járt iskolába. Pap nagybátyja Reimsbe küldte, onnan 18 éves korában a római angol kollégiumba került. Jezuista novicius lett. Tanulmányai elvégzése után a filozófia és teológia professzora a gráci jezsuita kollégiumban és Bécsben. 1606-ban rendje angliai misszióba küldte, elfogatása után a canterburyi érsek elé került, onnan pedig a Tower börtönébe. Befolyásos barátai segítségével azonban sikerült Leicestershire-ben letelepednie, onnan misszióját Derbyre és Nottinghamra is kiterjesztette. Erőteljes ellenzője volt az I. Jakab melletti hűségeskűnek. Irodalmi munkássága tizennégy művet (1612–1633 között) ölel föl. Ezeket többnyire latinul vagy spanyolul írta, úgy fordították angolra.³⁷

Pázmány 1593-ban távozott Grácba, Wright csak 1606-ban hagyta el Bécset. Dobokay 1593–94-ben végezte a bécsi egyetemet. 1592-ben Prágában, 1594-ben pedig Bécsben jelent meg Campion könyve. Az 1586-ban alapított vágsellyei jezsuita kollégium, közel Nagyszombat-hoz, Pozsonyhoz és Nyitrához, alkalmasabb székhelye volt a rendnek, mint Znióvárálja, a turóci prépostság előbbi székhelye. Vágsellye a jezsuiták Erdélyből való kiűldözése után magyar provinciájuk székhelye lett. Pázmány rövid otléte után Dobokay volt a kollégium igazgatója.³⁸ A budapesti Egyetemi Könyvtár fennmaradt legrégebb 16 kötete kettejük vágsellyei könyvtárszervező tevékenységének maradványa.³⁹

Dobokay szerepe. Kézenfekvő, hogy a Wright professzorsága idején Bécsben vagy Prágában megjelent Campion-fordítást éppen az ő egyik magyar tanítványa, Dobokay vitte magával felvidéki állomahelyére; hogy a hiányzó fejezeteket ő, akitől más művet nem ismerünk, talán éppen Pázmány buzdítására, fordította le. Talán még az eredeti címlap megváltoztatása is Pázmány ötlete lehetett. Az egész művet a Pázmánnyal szoros kapcsolatot tartó Forgách Zsigmond költségén adta ki.

Dobokay pátert kell feltételezni a Balassi-féle fordítás sugalmazójának, sőt szakszerű tanácsadójának is. Klaniczay Tibor szerint: „A jezsuita Campianus hitvitázó könyvének a fordítására is elsősorban tudós érdeklődés, nem pedig hittérítői buzgóság indíthatta, ... Halálos ágyánál – Rimay mellett – egy tudós jezsuitát látunk, a Plautust, Petroniust, Ovidiust, Augustinust idéző Dobokay Sándort”. „Betegh agiában Esztergom varasaban gyakran nalla voltam és velle sokat beszéltem,” – írja Dobokay. Szerepét a mű keletkezésében és a kézirat megőrzésében többre kell becsülni, mint ahogy eddig történt. A fordításra „az ő bódogh kimúlása után akadémék” – írja a kézirat megtalálásáról, de részletesebben fejti ki, hogy a költő ezt a munkáját „egész élete sokféle vétkeiért” végezte el, mintha csak az általa rászabott penitencia ellenőrzésével dicsekednék. Az eddigi kétféle felfogás egyesítésével állíthatjuk, hogy a humanista költő tudós érdeklődése vitte az ugyancsak humanista képzettségű angol jezsuita könyvéhez de valószínűleg érzelmi, vallásos indíték is szerepet játszott ebben.

Balassi sebesülése és halála között tizenegy nap telt el. Minden költői írását, költői halhatlanításának az írói öntudat legmagasabb fokán mindent apró részletéig meghagyva, tanítványára Rimay Jánosra testálta. Élete második prózai művét, a Campion-fordítást pedig nem Rimayra hagyta. Vajon nem szántázzándékkal hagyta ezt a kéziratot azok között a tárgyai között, amelyekre Dobokay halála után akadtak?

A magyar forrás sajátosságai. A *Decem Rationes* 1935-ig negyvenhét angol kiadást ért meg, a kontinensen pedig egymásután adták ki: Trierben 1581-ben, 1582-ben Rómában és

³⁵ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint az Oceanum mellett. MKSzele 1943. 250–251.

³⁶ PERJÉS GÉZA: Balassi Bálint a katona. ItK 1953. 36–50.

³⁷ Dictionary of National Biography XIX. London 1909. 1050–1051.

³⁸ FELEGYHÁZY JÓZSEF: Bécsi és római hatások a fejlődő Pázmányra. Kat. Szle 1937. 199. — SIK SÁNDOR: Pázmány az ember és az író. Bp. 1939. 25–26. — POLGÁR, LADISLAUS: Bibliographia de historia S. J. in regnis olim corona Hungarica unitis (1560–1773). Roma 1957. 98., 35, 90–93.

³⁹ DÜMMERTH DEZSŐ: A Budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése 1565–1621. MKSzele 1963. 49, 56.

Antwerpenben, 1583-ban Ingolstadtban, 1588-ban Grácban, 1589-ben Trierben újra és Würzburgban, 1592-ben Prágában, 1594-ben Bécsben és Trierben.⁴⁰

Az 1592-i prágai kiadást használtam a budapesti Egyetemi Könyvtárból. Ennek címlapja:

EDMUNDI CAMPIANI SOCIETATIS JESU THEOLOGI QUI NON ITA PRIDEM PRO Catholica religione Anglia morte oppertit, oblati certaminis in causa fidei, rationes decem reddictae Academicis Angliae.

I. Petri III.

Parati semper ad satisfactionem omni poscendi vos rationem, de ea ... quae vobis est, spe et fide.

PRAGAE

Typis Michaelis Peterle. ANNO M, D, XCII.

A Balassi-fordítás címlapja:

CAMPIANV EDMONDNAE IESUS NEVE ALAT VITEZKEDET THEOLOGUS-nak és nem régen Angliában az közönséges keresztien hitért martyromsaggal koronazotnac, Tiz Magiarul irot okai: kikben azt aggia tuttokra az Angliai tudos Academic usocnak, my vitte otet arra, hogy egiedül az eghéz Angliában lakozo Caluinniaknak, az Hitnec dolgaban bayt méert legien küldeni.

BALASSA BALINTTOL iratot:

1. Pet. 3 v 15.

Kézek legietek mindenkoron minden embernek a ki tölletoc okát kiuannia, a bennetec lakozo remenséghről és hirtől valo elégé tételre.

Viennae, Austriae, Typis Margarethae Formicae, Viduae anno MDC VII.

Az angol címlapon nincs benne a magyar szöveg következő mondata: „*hogy egyedül az egész Angliában lakozó kálviniaknak.*” A mű szövege nyilvánvalóvá teszi, hogy Campion egyáltalán nem az *angliai kálvinisták* ellen írta könyvét, hiszen 1581-ben az ő missziós területén, Anglia déli felében a kálvinizmus nem volt elterjedve. Viszont igenis támadja, és pedig egyformán, a pre-reformáció és a reformáció nagy alakjait valamennyit Wyclifől és Husztól kezdve Lutheren, Kálvinon és Zwinglin át a kortárs anglikán hittudósokig. A kálvinisták kiemelése a címlapon az 1600-as évek elejére kialakult magyarországi protestáns front vezető hatalma, a kálvinista egyház ellen irányult.

Az angliai és a nyugati kiadásokban a *Decem Rationes* két toldalékkal, egy előszóval és egy függelékkel jelent meg. Ezek egyike a mű keletkezésekor ismertetett *Campion's Brag* (Campion kihívása) című röpirata és egy többnyire 20 oldalas életrajzi vázlat. A prágai kiadásban ezek egyike sem szerepel.

Eckhardt Sándor Balassi-monográfiájában egy érdekes bekezdést idézett a magyar költő végvári élményeinek beledolgozásáról a fordításba.⁴¹ Ennek nyomán általánosítva úgy vélik, hogy az egész művet ilyen szellemben dolgozta volna át Balassi. Erről azonban szó sincs. Egyetlen korabeli magyar kifejezés található még, a virágének szó használata a szerelmi lírára.

Van viszont Campion művének több utalása a magyar és a közép-európai történelemre. Az első magyar királyt felsorolja a katolikus egyház nagy szent uralkodói között, amikor Erzsébet királynőt saját sorsának betöltésére figyelmezteti: „Az fejedelmek, királyok, császárok és ezeknek birodalmok: kiknek ők maguknak is istenes, jámbor életek s alattok való népeknek kegyessége, és mind békességben s mind pengig hadi háborúságban szokott szép rendtartások éppenséggel ebben az mi közönséges keresztény tudományunkban fundáltattak. Itt én minemű nagy embereket számlálhatok elő: Napkelet felől Theodosiust, napenyészetről Károlyt, Angliából Edwardot, Lajost Galliából, Hermingildot Spanyolországból, Henrikot Szászországból, Venceszlaust Csehországból, Leopoldot Ausztriából, *Istvánt Magyarországról*, Josafátot Indiából: ez széles világból minemű nagy urakat, fejedelmeket állíthatok elő, kik jó példájokkal, kik vitézségekkel, kik törvényekkel, kik szorgalmatos gondviselésekkel, kik nagy költségekkel az mi keresztény gyülekezetünket egy anyaszentegyházunkat tartották, nevelték.”⁴²

Prágai tartózkodásának és küzdelmeinek emléke többszöri visszatérése Huszra: „Husz János e dögletes hitetlen ember”, írja egyhelyütt, másutt meg ezzel vádolja: „Husz Jánost az maga hertelenkedő gonoszsága csalta és vesztette.” Emlegeti Prágai Jeromost is. Zsigmond császár persze mint a hit védője tűnik fel. Ferdinándot is dicséri a „tridentomi concilium”

⁴⁰ A budapesti Egyetemi Könyvtárban van egy 1585-ös és 1592-es kiadás. Pannonhalmán egy 1582-es és 1583-as kiadásról tud Berg, i. m. 55. Az Országos Széchényi Könyvtárban öt XVIII. századi magyarországi latinnyelvű kiadás van meg, négy nagyszombati, egy kolozsvári impresszummal. Ezekből a budapesti Egyetemi Könyvtárnak is van példánya.

⁴¹ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint. Bp. 1942. 205.

⁴² BBÖM II. köt. 115.

pártfogásáért. Saját prágai főnökét, Anton Prus érseket, akinek idején a huszita vallás még javában virult, sőt ő maga a cseh katolikusoknak a pápától külön engedélyt szerzett a két szín alatt való áldozásra, mint „Pannonia” képviselőjét emlegeti.⁴³

Campion hatása Pázmányra. Pázmány természetesen ismerhette az angol ellenreformáció roppant hatású latin nyelvű kézikönyvét, Campion művét eredetiben is. De éppen Balassi stílusának annyira magyaros jellegzetességei még tovább növelték Campion egyébként is viharos sodrású racionális stílusát. Az antik idézetek tömege, a szentatyák zuhatagszerű felsorolása, a protestáns vezető elmék udvarias és racionális támadása mind olyan tulajdonságok, amelyek Pázmány stílusának és jellemének is sajátosságai. Nem lenne-e érdemes stíluskritikai vizsgálat alá vonni Pázmány olvasmányainak, köztük nem utolsósorban éppen Campionnak reá gyakorolt hatását? Eckhardt Sándor Balassi prózai stílusát jellemzi a következőképpen, de ez természetesen Campion stílusára is áll: „Stílusa pattog, vág, szúr, gúnya metsző . . . mondatai mindmegannyi puskalövés.” Evelyn Waugh liviusinak nevezi Campion stílusát. Sík Sándor Campion közvetlen hatását látja Pázmány *Ez a Tíz Bizonyosság az mostantámadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága* c. művében. Sík Sándor erről az 1605-ben megjelent Pázmány-műről a következőket írja: „Ez a 113 lapos kis könyvecske az esszét, illetőleg a formát angol rendtársától, Campionnak Decem Rationes című hitvédő iratától vehette.” De van Pázmánynak más munkája is, amely a Tíz Okokra vezethető vissza. Ez pedig az *Okok nem okok*.⁴⁴ Sőt, az erre adott protestáns válaszirat szintén Campion tetszetős címével operál, ez Pécsváradi Pálnak Prágában megjelent és eddig elő nem került *Kilenc Okok* című munkája. Ezek a külsőségeken túl azonban Pázmány érveket is vesz át az angol szerzőtől, így pl. Luther vétkes mivoltának hangoztatását a török veszedelem terjedésével kapcsolatban.⁴⁵ Nem vitás, hogy Pázmány mint Dobokay igazgatótársa, a magyar jezsuita rend központjában még kézirattal olvasta az 1607-i bécsi megjelenés előtt Balassi és Dobokay fordítását; Pázmány 1606-ban megjelent imádságos könyvében nyomatta Balassi egy szoltárfordítását.

Nem adták-e Campion hatásos Saul-tragédiáját a magyarországi jezsuita iskolákban? 1751-ben Komáromban és Selmecbányán, 1761-ben pedig Nagyszombatban és Ungvárott adtak elő ilyen című iskoladramát.⁴⁶

Balassi Campion-fordításának történeti fontossága. Az irodalomtörténetírás nem vette figyelembe eddig Szekfű Gyula jelentős értékelését Balassi sztoikus-keresztény haláláról és vele kapcsolatban angol fordításáról: „A katolikusok jóval azelőtt, hogy a világi hatalmat igénybe vehették volna, megkezdették a lelkek visszahódítását. Az ilyen lélektől lélekeknek írt könyvek sorában van Balassa Bálint utolsó munkája is, az anglikánoktól kivégzett jezsuita, Campianus Edmond hitvalló könyvecskéjének fordítása . . . A magyar vitézség örök mintája s a század egyik legbensőbb szelleme így múlt ki, visszatérve ősei hitéhez, megnyugodva a régi egyház kegyzereiben. A katolikus egyház újra megmutatta, hogy tud a lelkek ura és vigasztalója lenni s így lépett be a most kezdődő évszázados küzdelembe.” Szekfű így zárja a kezdődő ellenreformáció nagy alakjainak sorát *Pázmány előjuttaraiaként mutatva be Oláh Miklóst, Dudith Anrást, Telegdi Miklóst, Monoszlai Andrást, Pécsi Lukácsot és Balassi Bálintot*.⁴⁷ Nem sejtette, milyen közvetlen indítékokat kapott Balassi Pázmánytól és Pázmány Balassitól.

A magyar irodalom angol eredetű fordításai között Balassi Campion-fordításának előkelő helye van: az első angol szerzőtől származó, szövegűen fordított mű, még ha az angol szerző latinul is írta. Két előzménye van, de azok szerzői csak forrásként használták és erősen megváltoztatták az angol szöveget. Az egyik Sztárai Mihálynak a Stuart Mária idején kivégzett nagy angol reformátorról, Cranmer érsekről szóló verses históriája, a Knoxe-féle anglikán vértanú sorozat egyikének versben való önkényes tolmácsolása 1560-ból. A másik Illyefalvi István antik elemekkel és szereplőkkel elbeszélő énekké átírt változata Buchanan Jephtha-tragédiájából 1590-ből.⁴⁸

Balassi utolsó művének jelentősége: az angol ellenreformáció történelmi szerepet játszott első nagy vértanújának századokon át nagyhatású kátéját az első nagy magyar költő fordította le és ez így lett a katolikus magyar ellenreformáció egyik korai és hatásos kézikönyve; angol író első szövegű forrítása a magyar irodalomban.⁴⁹

Gál István

⁴³ Uo. II. köt. 88.

⁴⁴ SÍK SÁNDOR: I. m. 94 – 95, 165, 417 – 418, 421. – Pázmány Péter ismeretlen magyar könyve. Hasonmásban közreadja és ismerteti STRIPSZKY HIADOR. Bp. 1937.

⁴⁵ VAUGHAN, DOROTHY M.: Europe and the Turk. A pattern of alliances 1350 – 1700. Liverpool 1954. The Turk as the Ally of the Reformation: 135 – 141.

⁴⁶ TAKÁCS JÓZSEF: A jezsuita iskoladrama (1581 – 1793). Bp. 1937. 95 – 96, 115 – 116.

⁴⁷ SZEKFI: Magyar Történet 2. kiadás III. köt. Bp. 1935. 284 – 285. – GÁL ISTVÁN: Katolikus Anglia – katolikus Magyarország. Új Ember 1945. dec. 25.

⁴⁸ HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. 2. kiadás. Bp. 1957. 69 – 70. és 442 – 445.

⁴⁹ Balassi legújabb amerikai méltatása S. H. THOMSON tollából: „Balassi a legnagyobb magyar lírai költő a modern időkig. Nyugtalan, kegyetlen és romantikus természet az övé. Lírája tele van vallásos érzéssel, de új elemet is ad hozzá a magyar költészethez, feltűnő érzékenységet a természet szépsége iránt és mindezt bűbajos ímeléssel övezi.” (Europe in Renaissance and Reformation. New York 1963. 700.)